Recenzje

DOI: 10.19195/0137-1150.166.14

Joanna Kula, *Bohater końca XX wieku w prozie Władimira Makanina*, Oficyna Wydawnicza ATUT-Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław 2013, ss. 202.

Mówiąc o współczesnej literaturze rosyjskiej, nie sposób pominąć nazwisko Władimira Makanina. Autor *Asana* jest niewątpliwie inicjatorem i propagatorem ważnych trendów we współczesnej literaturze rosyjskiej. Jego proza doczekała się już wielu komentarzy literaturoznawców, a mimo to zainteresowanie badaczy nie gaśnie, przeciwnie — wciąż powstają nowe szkice naukowe, które otwierają kolejne konteksty do refleksji nad tą twórczością. Na polskim gruncie literaturą Makanina zajmowali się m.in. Janina Sałajczykowa, Katarzyna Jastrzębska, Janusz Świeży i Anna Skotnicka. W 2007 r. został ponadto opublikowany tom *Szkoła moskiewska w literaturze rosyjskiej* pod redakcją Katarzyny Jastrzębskiej i Piotra Fasta, w przeważającej części traktujący właśnie o twórczości Makanina. Badawczą fascynację tą prozą z pewnością podziela wrocławska filolog Joanna Kula, która na temat rosyjskiego pisarza napisała wiele artykułów, m.in. *Raskolnikow naszych czasów czy buntownik bez powodu?* („Underground, czyli Bohater naszych czasów” Władimira Makanina)¹; „Один и одна” Władimira Makanina, czyli panta rhei...²; *Panta rhei (Гераклит), или Мотив «самотечности» в прозе Владимира Маканина*³. Uwieńczeniem jej dotychczasowej pracy naukowej jest wydana w 2013 r. monografia *Bohater końca XX wieku w prozie Władimira Makanina*, będąca przedmiotem niniejszej recenzji.

Bohater końca XX wieku w prozie Władimira Makanina to wnikliwe studium na temat twórczości tytułowego pisarza. Kryterium badawczym staje się tutaj konstrukcja bohatera literackiego

¹ J. Kula, *Raskolnikow naszych czasów czy buntownik bez powodu?* („Underground, czyli Bohater naszych czasów” Władimira Makanina), „Slavica Wratislaviensia” 143, 2007, nr 1, s. 313–320.

² J. Kula, „Один и одна” Władimira Makanina, czyli panta rhei..., „Studia Rusycystyczne Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego” 2008, t. 17. *Język, literatura i kultura Rosji w XXI wieku — teoria i praktyka*, s. 93–101.

³ J. Kula, *Panta rhei (Гераклит), или Мотив «самотечности» в прозе Владимира Маканина*, [w:] *Материалы III Международной научно-практической конференции. Славянские языки и культуры: прошлое, настоящее, будущее. (Иркутск, 21–22 мая 2009)*, Иркутск 2009, s. 147–153; oraz [w:] *II Всероссийская научно-практическая конференция «Научная инициатива иностранных студентов и аспирантов российских вузов». (21–22 мая 2009)*. *Сборник докладов*, Томск 2009, s. 429–437.

na granicy tysiącleci. Książka składa się z obszernego wstępu, krótkiego zakończenia oraz czterech głównych rozdziałów problemowych.

Dzięki wyczerpującemu wstępowi czytelnik otrzymuje wskazówki przydatne przy dalszej lekturze. Autorka określa stan i zakres badań nad bohaterem w literaturoznawstwie oraz wskazuje na kwestię marginalizowania tego zagadnienia, powołując się m.in. na opinie Henryka Markiewicza i Edwarda Kasperskiego. Znajdziemy tutaj też próbę nakreślenia wstępnego profilu „bohatera końca XX wieku”, co przybliży nam metodę klasyfikacji wykorzystaną w dalszych rozważaniach. I w końcu autorka, streszczając pokrótce poszczególne rozdziały, daje nam szybki wgląd w swój tok rozważań, wskazuje dominanty treściowe, a także wyjaśnia i uzasadnia zaproponowany układ kompozycyjny pracy.

Pierwszą część głównych rozważań, zatytułowaną *Bohater i ruch*, trzeba traktować jako „rozdział-wprowadzenie”, w którym autorka określa elementy poetyki, składające się na profil bohatera. Pojawia się też tutaj trafna metafora puzzli, które dopiero w połączeniu mogą stworzyć spójny obraz. Jednym z tych fragmentów układanki w świecie literackim Makanina jest czas i to właśnie on staje się pierwszym elementem, za którego pomocą Kula charakteryzuje „bohatera końca XX wieku”. Badaczka wyraźnie zaznacza związek poetyki Makanina z filozofią herakli-tejską oraz ideami Bergsonowskimi. Tę tematykę autorka poruszała już w artykule *Panta rhei* (*Гераклит*), или *Мотив «самотечности» в прозе Владимира Makanina*, jednak w monografii problem zostaje potraktowany szerzej.

Uwagę w tej części książki przyciąga ciekawy aparat pojęciowy, którym badaczka posługuje się, analizując twórczość Makanina. Kula wielokrotnie wykorzystuje tutaj termin „samopływu” życia, który w jej ocenie jest bezpośrednio związany z zanikiem indywidualności bohatera, poddawaniem się przez niego „uprzeciętnieniu”. Uprzeiętnienie bohatera i samopływ życia (równoznaczny z pasywnością postaci) są — zdaniem Kuli — lejtmotywem twórczości Makanina z lat 70. i 80. Interesujące jest również wyodrębnienie przez autorkę motywu kolejki (czekania w kolejce) jako symbolu wspomnianego uprzeciętnienia. Kolejka — w rozumieniu badaczki — pełni rolę ramy przestrzennej, w jakiej rozgrywa się stopniowe wchłanianie jednostki przez tłum i — w konsekwencji — ujednolicenie społeczeństwa w XX w.

W rozdziale *Historia, człowiek, egzystencja* autorka — nawiązując do swych wcześniejszych przemyśleń — pogłębia charakterystykę Makaninowskich postaci poprzez umiejscowienie ich w czasie historycznym. Kula pochyla się nad postaciami prozy Makanina, starając się określić jakość i sposób ich egzystencji w świecie w dobie przemian i kryzysu pojęć. Swoje filologiczne przemyślenia mocno osadza na gruncie wiedzy okołoliterackiej — należy w tym miejscu podkreślić, że autorce udaje się zachować bezstronność w ocenie kontrowersyjnych zjawisk epoki, które miały niekwestionowany wpływ na kształtowanie się mentalności „bohatera (człowieka) końca XX wieku”.

Przestrzeń to kolejny (obok czasu) element poetyki, który zdaniem Kuli bezpośrednio wiąże się z charakterystyką postaci w analizowanej prozie. Badaczka rozpoczyna swoją refleksję nad przestrzenią, odnosząc się do koncepcji Jurija Łotmana na temat archetypów przestrzeni, choć należałoby tutaj zauważyć, że symbolicznym znaczeniem miejsc zajmowano się jeszcze przed publikacją *Problemu przestrzeni artystycznej* (np. Edward T. Hall, *Bezgłówny język*, Warszawa 1987 [*The Silent Language*, 1959]).

Jedną z ważniejszych koncepcji badaczki traktuje o bogatej symbolice ziemi w utworach pisarza. Ziemia jawi się bohaterom jako zapowiedź śmierci, ich przyszłe miejsce spoczynku, a jednocześnie jako miejsce powtórnych narodzin, zmartwychwstania. Ponadto postaci, które starają się ingerować w przestrzeń ziemi (np. kopiąc właz), odczuwają zagrożenie, obawiają się „wchłonięcia”, z drugiej zaś strony, dążąc do jej wnętrza, napotykają na ciągły opór materiału, ponieważ ziemia nie chce poddawać się intruzom. Podobne antynomie wiążą się — zdaniem Kuli — z przestrzenią domu. Choć bowiem jako pojęcie dom kojarzony jest archetypowo z bezpieczeń-

stwem, to i ta przestrzeń zyskuje ambiwalentny wymiar dla postaci Makanina — może oznaczać zarówno schronienie, jak i miejsce opresyjne.

Warta przywołania jest również koncepcja badaczki, zgodnie z którą wygląd otoczenia w prozie Makanina można interpretować jako zwierciadlane odbicie wewnętrznej kondycji postaci. Przestrzeń — w interpretacji Kuli — jest zatem jednocześnie czynnym elementem powieściowego świata (ponieważ wywiera bezpośredni wpływ na bohatera) oraz jego elementem pasywnym (kształtowanym tutaj przez duchowość bohatera i działanie jego percepcji).

W rozdziale *Obraz inteligenta końca XX wieku* autorka przygląda się bliżej Makaninowskiemu „antybohaterowi”, który jawi się jej jako swego rodzaju następca dziewiętnastowiecznego „zbędnego człowieka”. Postaci współczesnego pisarza — zgodnie z zaprezentowaną koncepcją — zostają zestawione m.in. z Raskolnikowem Dostojewskiego czy Pieczorinem Lermontowa. Ten komparatystyczny rys przybliży nam również sylwetkę „bohatera końca XX wieku”, choć poruszony tutaj temat dialogu Makanina z historią literatury został potraktowany dość zwięźle. Ponieważ sylwetka zbędnego człowieka ma niezwykle bogatą tradycję w rosyjskim piśmiennictwie, wydaje się, że badaczka mogłaby z powodzeniem nakreślić nieco szerszy kontekst porównawczy, odwołując się do mniej znanych kreacji literackich. Ten fragment książki Kuli jest w dodatku częściowym powtórzeniem tez autorki z artykułu *Raskolnikow naszych czasów czy buntownik bez powodu?*, który znalazł się we wspomnianym już tomie *Szkola moskiewska w literaturze rosyjskiej*. I chociaż rozdział *Obraz inteligenta końca XX wieku* może pozostawiać pewien niedosyt badawczy, autorka z pewnością dokonała specyficznej selekcji materiału porównawczego przez wzgląd na kształt całościowy swojego projektu. Co jednak najbardziej zwraca uwagę w ostatnim rozdziale *Bohatera końca XX wieku*, to przemyślenia badaczki, które poświęca bodaj najbardziej złożonej sylwetce spośród Makaninowskich postaci, tj. bohaterowi, który będąc pisarzem w przestrzeni powieści, jest również teź powieści narratorem. Tutaj pojawia się jedno z najciekawszych spostrzeżeń Kuli: w kreacjach postaci literatów ujawnia się metaliteracka refleksja Makanina. Istotę tej refleksji stanowi zaś przekonanie o nierozłączności literatury i życia pisarza.

W zakończeniu autorka przypomina metodę, którą posłużyła się do uzyskania wniosków końcowych. Podkreśla przy tym, jak trudnym i ryzykownym zadaniem jest przedstawienie profilu „bohatera końca XX wieku” w prozie Makanina, a jednak udaje jej się, z uwzględnieniem wieloaspektowości zagadnienia, zwięźle podsumować swoją pracę i niemal każde zdanie zakończenia przyjmuje tutaj formę pointy.

Książka *Bohater końca XX wieku w prozie Władimira Makanina* zasługuje również na kilka uwag ogólnych. Badaczka, odwołując się m.in. do rozważań Hansa-Georga Gadamera, Michała Bachtina, Henri Bergsona, Hannah Arendt, Jean-Paul Sartre’a, José Ortegi y Gasset, Ericha Fromma, przytacza szeroki kontekst antropologiczny oraz filozoficzny dla poruszanego problemu. Wskazuje też różne źródła przemian w ludzkiej mentalności w ciągu ostatniego wieku i dowodzi, że ewolucja ta dokonała się także w kreacjach bohatera literackiego u schyłku XX w. Przy tym wszystkim monografia ciąży raczej w stronę stałego pogłębiania jednej spójnej refleksji, niż tworzenia odrębnych całości problemowych i zamykania ich w pułapce wniosków ostatecznych.

Próba nakreślenia profilu bohatera końca XX w. jest zadaniem niewątpliwie ambitnym i pracochłonnym, jeśli weźmiemy pod uwagę choćby to, że Kula podejmuje się go ze stosunkowo niewielkiej perspektywy czasowej. To jednak nie przeszkadza badaczce w formułowaniu własnych opinii, wolnych od politycznych czy historycznych uwikłań. Być może właśnie taka perspektywa — przy dojrzałym i odpowiedzialnym aparacie badawczym — zaowocowała wydaniem książki, w której intuicyjna świadomość pokolenia splata się z rzetelną pracą naukową, w rezultacie czego praca Kuli jest tyleż pokłonem w stronę dotychczasowych osiągnięć w zakresie rozważań nad literaturą, ile propozycją nową.

Gabriela Nowak